

Emilia Konopska-Struś

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU KLASY ŚREDNIEJ W POLSCE W ASPEKCIE HISTORYCZNYM

1. Pojęcie klasy średniej

Pojęcie klasy średniej jest silnie związane ze strukturą społeczeństwa kapitalistycznego, dlatego też wraz z wprowadzeniem gospodarki rynkowej w Polsce klasa średnia stała się przedmiotem zainteresowania i badań naukowców – zarówno socjologów, politologów, jak i ekonomistów.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie rozwoju klasy średniej w Polsce. Analiza obejmuje okres od 1918 r. (odrodzenie państwa polskiego) do połowy lat 90. XX wieku, kiedy to stworzono podstawy do rozwoju współczesnej klasy średniej w Polsce. W opracowaniu skoncentrowano się przede wszystkim na sektorze prywatnym, stanowiącym wspólnie z inteligencją podstawę klasy średniej.

W literaturze przedmiotu pojęcie klasy średniej nie jest jednoznacznie zdefiniowane. Nadawano mu różne znaczenie w poszczególnych państwach w zależności od uwarunkowań historycznych i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Osobliwością klasy średniej jest to, że obejmuje ona ludzi o różnym poziomie wykształcenia oraz uzyskujących niejednakowe dochody.

Angielskie *middle class* nie jest odpowiednikiem francuskiego *bourgeoisie* czy niemieckiego *Bürgertum*, które mogą oznaczać mieszczaństwo, klasę średnią, burżuazję czy wreszcie obywatela. W Ameryce trzon klasy średniej stanowili początkowo farmerzy i drobni kapitaliści¹. W odróżnieniu od amerykańskiego, europejskie pojęcie „klasy średniej” obejmuje kupców, producentów, bankierów, przedsiębiorców i menedżerów (*Wirtschaftsbürgertum* – mieszczaństwo prowadzące działalność gospodarczą). Do klasy średniej zaliczani są również lekarze, adwokaci, pastorzy, uczeni i inni przedstawiciele wolnych zawodów (*Bildungsbürgertum* – mieszczaństwo wyedukowane)².

¹ C.W. Mills, *Białe kołnierzyki, amerykańskie klasy średnie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1965, s. 61-62.

² J. Kocka, *O historii społecznej Niemiec*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1997, s. 268.

D. Lockwood wyróżnił trzy aspekty położenia społecznego klas średnich:

- pozycję rynkową jednostek, a więc wysokość osiąganych dochodów zapewniającą dostatni poziom życia,
- charakter pracy, czyli pracę umysłową charakteryzującą się większym wkładem twórczym niż praca robotników,
- status społeczny rozumiany jako styl życia i normy kierujące postępowaniem³.

W Polsce także różnie definiuje się klasę średnią, przy czym dominuje podział na starą i nową. Do starej klasy średniej zalicza się drobną przedsiębiorczość, tak więc za jej członków najczęściej uznawani są mali i średni przedsiębiorcy. Nową klasę średnią, zwaną klasą wiedzy (*knowledge class*), tworzą przedstawiciele wolnych zawodów: lekarze, prawnicy, nauczyciele akademicy, artyści, dziennikarze, menedżerowie – ludzie, których kapitałem jest wiedza.

Przynależność do klasy średniej oznacza dla jej członków osiągnięcie sukcesu życiowego, wyrażającego się stosunkowo wysokimi dochodami i często posiadaniem własnej nieruchomości. Taka przynależność zobowiązuje do nieustannego demonstrowania oznak sukcesu, zmusza jednostki do doskonalenia kwalifikacji zawodowych i ciągłego rozwoju. Członkowie klasy średniej są ludźmi czynu, aktywnie działającymi w życiu gospodarczym i społecznym. Nastawieni są na pomnażanie majątku, podkreślającego ich status społeczny. Posiadając ten majątek, zainteresowani są jego ochroną, tak więc bunty i rewolucyjne zmiany nie leżą w ich interesie.

H. Domański uważa, że klasa średnia nie jest odrębną klasą społeczną, lecz zjawiskiem odnoszącym się do określonych zachowań i stylu życia. Obszar struktury społecznej zajmowany przez pracowników umysłowych i drobnych przedsiębiorców jest rozległy, a ich warunki materialno-bytowe i interesy są często bardzo różne. Jedyne co ich łączy to styl uznawany powszechnie za wyznacznik „lepszego statusu”⁴. Przedmiotem jego badań jest więc nie klasa średnia, lecz społeczeństwo klasy średniej. Społeczeństwo to jest odpowiednikiem ekonomicznych stosunków rynkowych w sferze stosunków społecznych i podobnie jak mechanizmy rynkowe określają ekonomiczną płaszczyznę ich funkcjonowania, tak społeczeństwo klasy średniej wyraża socjologiczne treści systemu kapitalistycznego⁵.

Klasa średnia, jako zbiorowość ludzi sukcesu przekonanych o tym, że są czymś lepszym niż zbiorowość klas niższych, uznawana jest za koło zamachowe rozwoju ekonomicznego kraju oraz podstawowy czynnik stabilizacji społecznej. Tym samym jej istnienie jest tak bardzo pożądane dla Polski. Jak wcześniej wspomniano, problematyka rozwoju klasy średniej w Polsce nabrała ponownego znaczenia po 1989 r. Powołano wówczas Komisję Rejestracyjną Polska Klasa Średnia, która wydawała certyfikaty członkostwa. Przedstawiciele klasy średniej musieli mieć co najmniej

³ Zob. szerzej H. Domański, *Klasa średnia*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.

⁴ H. Domański, *Społeczeństwa klasy średniej*, IFiS PAN, Warszawa 1994, s. 141-142.

⁵ Tamże, s. 8-9.

średnie wykształcenie, samochód i miesięczne dochody powyżej 1500 zł. W maju 2001 r. Unia Wolności zainaugurowała kampanię wyborczą do Sejmu pod hasłem „Silna klasa średnia to silna Polska”⁶. Dzięki temu klasa średnia zaistniała na scenie politycznej, zaczęła być postrzegana jako symbol sukcesu gospodarczego kraju i podstawa nowego ładu ekonomicznego.

Reasumując, klasa średnia jest zbiorowością obejmującą wiele grup społeczno-zawodowych. Podstawowymi wyróżnikami grup zaliczanych do klasy średniej są praca umysłowa oraz praca na własny rachunek. Wspólną cechą tych grup jest styl życia, normy i orientacje kierujące ich zachowaniem oraz poczucie wyjątkowości. Przedstawiciele klasy średniej są wzorem do naśladowania, a ich styl życia jest przedmiotem aspiracji przeciętnego obywatela.

Aby lepiej zobrazować fenomen klasy średniej, przedstawiono poniżej proces jej kształtowania się w społeczeństwach zachodnich.

2. Powstanie klasy średniej w Europie

Ze względu na niejednolity charakter klasy średniej nie można ustalić precyzyjnie momentu jej powstania. Wyłoniła się z kręgu drobnych kupców i rzemieślników, wywodzących się ze średniowiecznych cechów i gildii. Zasadniczym jednak impulsem do powstania klasy średniej stał się rozwój działalności kupców, bankierów i właścicieli zakładów, charakteryzujących się inwencją i pomysłowością, inwestujących znaczne sumy w wyprawy handlowe.

Kolejnym impulsem rozwoju klasy średniej było powstanie absolutystycznych monarchii. Stworzyło to zapotrzebowanie na kadry administracyjne, intendentów, rachmistrzów i pisarzy. Do klasy średniej dołączyło także wyedukowane mieszczaństwo: lekarze, prawnicy, nauczyciele akademicki i sygnatariusze umów handlowych. Zapoczątkowało to tworzenie się grup zawodowych, które zwykle się później w krajach anglosaskich nazywać *professions*, w Niemczech *Bildungsbürgertum*, a w Europie Środkowo-Wschodniej inteligencją.

W drugiej połowie XVII wieku można wyróżnić trzy środowiska, które dały początek klasie średniej. Należy tu wymienić w pierwszej kolejności mieszczaństwo, które zwłaszcza w Europie Zachodniej cieszyło się przywilejami w handlu i rzemiośle, miało samorząd oraz swobody obywatelskie, tj. prawo do posiadania własności, prowadzenia handlu, zawierania związków małżeńskich i zakładania gospodarstw domowych. Niektórzy mieszczaństwo należący do gildii i cechów brali udział w rządzeniu miastem. Do tej uprzywilejowanej grupy należeli głównie kupcy, mistrzowie rzemieślniczy, rentierzy i urzędnicy. To oni przewodniczyli pozostałej części ówczesnego mieszczaństwa – służbie, robotnikom i przedstawicielom zawodów, które nie cieszyły się szacunkiem.

⁶ H. Domański, *Polska klasa średnia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 154.

Drugą grupę, z której wyłoniła się klasa średnia, stanowili liderzy rodzącego się kapitalizmu, tj. bankierzy, właściciele i menedżerowie manufaktur i kopalń. W istocie należeli oni do mieszczaństwa, ale wyróżniało ich bogactwo, a co za tym idzie – wpływy w całym państwie. Szczególnie widoczne było to w Europie Środkowej i Wschodniej, gdzie często mieli nadawane przez rząd szczególne przywileje, które wyłączały ich spod norm obowiązujących w mieście i separowały od tradycyjnych środowisk miejskich.

Wreszcie trzecie środowisko to ludzie służący władcom, rządowi i biskupom – wykształceni urzędnicy, uczeni i duchowni. Ludzie ci byli związani z mieszczaństwem, mieszkali bowiem zwykle w miastach, wielu też zbliżyło się do właścicieli ziemskich i szlachty, część z nich nabyła ziemię i została uszlachcona⁷.

Na początku XIX wieku w zachodniej części Europy albo w wyniku rewolucji, jak we Francji, albo stopniowych reform, jak w Niemczech, struktury feudalne rozpadły się i stary porządek na ogół przestał istnieć. Ziemia stała się przedmiotem obrotu rynkowego. Zniesiono lub złagodzone regulacje cenowe i tym samym umożliwiono rozwój swobodnej gospodarki rynkowej. Rozpoczęła się industrializacja i zaczął się upowszechniać system fabryczny. Po rewolucji we Francji i upowszechnieniu systemu fabrycznego w Anglii różnice między szlachtą a zamożniejszymi członkami klasy średniej, szczególnie fabrykantami, zaczęły się zacierać. To właśnie w rozwijających się miastach fabrycznych (północna Anglia, północna Francja i Nadrenia) ukształtował się typ średniej klasy, kładącej nacisk na pracę, gospodarność, niezależność i samopomoc. Bogactwo stało się ważniejsze niż tytuły i klasa średnia zaczęła zyskiwać na znaczeniu. W Europie Środkowej i Wschodniej do rozpadu feudalizmu doszło znacznie później, bo dopiero po wojnie krymskiej (połowa XIX wieku). W efekcie rozwijała się tam przede wszystkim wykształcona klasa średnia, mianowicie urzędnicy państwowi i przedstawiciele wolnych zawodów.

Rozwój klasy średniej doprowadził stopniowo do utworzenia wspólnych dla niej wzorców kultury, skupiającej się na rodzinie i pracy, ideach postępu, surowych normach moralnych i wykształceniu. Z tej właśnie kultury wyrosły programy liberalizmu. Śmiało więc można powiedzieć, że w I połowie XIX wieku wykształciła się właściwa klasa średnia, opowiadająca się za liberalizmem i przeciwstawiająca się staremu porządkowi.

Kolejny etap rozwoju klasy średniej wiązał się z postępującą industrializacją, która zapoczątkowała erę menedżerów – nowych przedstawicieli klasy średniej. Równocześnie rozwijała się wykształcona klasa średnia. Największe podgrupy stanowili tu lekarze i adwokaci. W 1914 r. klasa średnia pod względem zamożności oraz wpływu na kulturę i politykę przewyższała szlachtę. Oczywiście należy podkreślić, że bardziej zauważalne było to w Europie Zachodniej, a mniej w Europie Środkowej i Wschodniej. Śmiało jednak można stwierdzić, że w dwudziestolecie poprzedzającym wybuch I wojny światowej klasa średnia osiągnęła szczytową po-

⁷ J. Kocka, wyd. cyt., s. 287-288.

zycję. Zdominowała wiele sfer życia społecznego, gospodarki i oświaty⁸. Klasa średnia zaczęła dystansować się od warstw niższych. Pogłębiały się różnice między kupcami, przemysłowcami, profesorami i wyższymi urzędnikami publicznymi a rzemieślnikami, drobnymi kupcami, urzędnikami niższego szczebla i pracownikami najemnymi. Dokonał się więc podział na niższą klasę średnią i wyższą klasę średnią. Wyższa klasa średnia, poprzez nabywanie ziemi, ostentacyjną konsumpcję i kontakty z arystokracją, zaczęła się na przełomie XIX i XX wieku „feudalizować”. Doprowadziło to do dalszego różnicowania klasy średniej, jej górna warstwa coraz bardziej się alienowała, a wartości liberalne, które dotąd były podstawą tożsamości tej klasy, osłabły.

Po I wojnie światowej podział na arystokrację i resztę społeczeństwa powoli się zacierał. Wyłoniło się nowe pojęcie, którym zaczęto określać mieszane elity: *classes superieures* lub *Oberschicht*.

W wyniku II wojny światowej, a następnie podziału świata na dwa obozy klasa średnia w Europie Środkowej i Wschodniej straciła na znaczeniu. Coraz większą rolę zaczęła w społeczeństwie odgrywać klasa pracująca. Inaczej było w krajach demokratycznych, gdzie chęć przeciwstawienia się socjalistycznym ruchom robotniczym spowodowała wzrost znaczenia klasy średniej.

3. Klasa średnia w Polsce

W okresie międzywojennym podstawę klasy średniej stanowili rzemieślnicy prowadzący własne zakłady oraz właściciele sklepów. Należy tu dodać, że wyższy poziom ekonomiczny prezentowali rzemieślnicy i kupcy na ówczesnych ziemiach zachodnich (w byłym zaborze pruskim) oraz zamożni właściciele dużych warsztatów w większych miastach na pozostałych terenach Polski. Do klasy średniej zaliczało się również inteligencję, którą stanowili przede wszystkim duchowni oraz przedstawiciele wolnych zawodów, szczególnie adwokaci, lekarze i architekci. W skład inteligencji wchodził również pracownicy umysłowi, wykonujący tzw. wykwalifikowaną pracę umysłową (o ile nie byli związani z proletariatem lub drobnomieszczanstwem), np. kierownicy przedsiębiorstw, konstruktorzy, aktorzy, dziennikarze, nauczyciele⁹. Rozwój inteligencji w okresie międzywojennym zobrazowano w tab. 1.

W Polsce międzywojennej klasa średnia była zróżnicowana nie tylko pod względem ekonomicznym, ale również narodowościowym. Dużą część klasy średniej stanowili obywatele polscy pochodzenia żydowskiego. Według spisu powszechnego z grudnia 1931 r. stan ludności żydowskiej w Polsce wynosił 3 114 tys. osób, czyli 9,8% ogółu mieszkańców kraju. W liczbie tej 100 tys. (3,2%) Żydów należało do

⁸ Tamże, s. 293.

⁹ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, PWN, Warszawa 1964, s. 117-129.

burżuazji wielkiej i średniej, 300 tys. (9,7%) stanowiła inteligencja, a także wolne zawody i pracownicy umysłowi¹⁰. Ze względu na zróżnicowanie narodowościowe, ekonomiczne i regionalne klasa średnia była w okresie międzywojennym wewnętrznie niespójna.

Tabela 1. Rozwój inteligencji w Polsce w okresie międzywojennym

Grupy zawodowe	Liczebność w tysiącach	
	1921	1939
Urzędnicy administracji państwowej i samorządowej	9	18
Prawnicy (sędziowie, prokuratorzy, adwokaci, notariusze, aplikanci itp.)	10	19
Nauczyciele szkół początkowych i średnich, nauczyciele prywatni o wyższym poziomie itp.	89	105
Pracownicy nauki	3	4
Artyści, literaci, dziennikarze	9	19
Lekarze, dentyści, farmaceuci, weterynarze	10	23
Oficerowie wojska, policji i KOP	25	21
Duchowni	16	20
Pracownicy rolnictwa z wyższym i średnim wykształceniem zawodowym	3	7
Inżynierowie i technicy	14	43
Specjalnie wykwalifikowany personel biurowy i handlowy	22	33
Razem	210	312
Pracownicy umysłowi i wolne zawody z wyłączeniem bezrobotnych	520	782

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1964, s. 321.

Proces jej integracji został przerwany przez wybuch II wojny światowej. Polacy zostali odsunięci od kierowania życiem gospodarczym, zlikwidowano polski samorząd gospodarczy, a tym samym rozwiązano wszystkie polskie stowarzyszenia gospodarcze. Następnie w latach 1939-1940 odebrano ludności polskiej prawo własności. Polacy stracili prawo sprzedawania i nabywania nieruchomości i przedsiębiorstw bez zezwolenia administracji niemieckiej. Proces ten najszybciej postępował na ziemiach wcielonych do Niemiec, znacznie wolniej w Generalnym Gubernatorstwie. Wywłaszczenie ludności, zsyłki i grabieże mienia doprowadziły do przewarstwienia społeczeństwa i zmiany proporcji ilościowych między poszczegól-

¹⁰ S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963, s. 236.

nymi klasami i warstwami¹¹. Przemysłowa klasa średnia właściwie przestała istnieć. Wywłaszczona ludność, pozbawiona możliwości wykonywania dotychczasowego zawodu, podejmowała pracę w charakterze pracowników fizycznych.

Dużą wagę przywiązywano także do wyeliminowania inteligencji stanowiącej drugi filar klasy średniej. Grupa ta liczyła przed wojną ok. 2 mln osób. Już w pierwszych miesiącach okupacji, w rezultacie akcji politycznego „oczyszczenia gruntu” na ziemiach wcielonych, śmierć poniosło ponad 40 tys. osób¹². Prawie 90% wykształconej klasy średniej, którą stanowili pracownicy umysłowi zatrudnieni w administracji państwowej i samorządowej, w instytucjach społecznych i gospodarczych, pozbawiono na ziemiach wcielonych prawa wykonywania dotychczasowego zawodu i zmuszono do pracy fizycznej¹³.

Niemcy dążyli do wyniszczenia wszelkiej aktywnej politycznie, gospodarczo, naukowo, społecznie i intelektualnie części społeczeństwa. Służyć temu miała m.in. podjęta w 1940 r. Akcja AB (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*). W jej wyniku rozstrzelano kilka tysięcy najwybitniejszych przedstawicieli inteligencji, zginął wtedy m.in. były marszałek Sejmu Maciej Rataj i zwycięzca olimpiady w Los Angeles Janusz Kusociński¹⁴.

Masowe aresztowania miały również miejsce na terenach pod okupacją sowiecką. Jak wynika z danych Instytutu Pamięci Narodowej, na początku 1940 r. podjęto decyzję o likwidacji jeńców znajdujących się w obozach w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie oraz przetrzymywanych w więzieniach tzw. zachodniej Ukrainy i Białorusi. Szacuje się, że w czasie „operacji katyńskiej” zamordowano ok. 22 tys. ludzi. Znakomita większość ofiar tej zbrodni zaliczała się do polskiej elity intelektualnej¹⁵.

Na ziemiach wcielonych Polacy nie byli dopuszczani do wykonywania zawodu adwokackiego, lekarzy pozbawiono prawa kierowania placówkami leczniczymi, a właściciele aptek zostali wywłaszczeni. Nielicznym lekarzom pozwolono prowadzić prywatne praktyki, ale tylko dla ludności innej niż niemiecka. Większość przedstawicieli wolnych zawodów została jednak wysiedlona do Generalnej Guberni, gdzie sporadycznie likwidowano polskie apteki i tylko niektórym lekarzom zabroniono prowadzenia prywatnej praktyki.

Konsekwencją deformacji struktury społecznej w okupowanej Polsce było zniszczenie klasy średniej, a zwłaszcza polskiej inteligencji. Skutki tego dały się

¹¹ W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939-1944*, Czytelnik, Warszawa 1946, s. 210-221.

¹² M. Rutkowska, *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, PWN, Warszawa-Poznań 1984, s. 4.

¹³ J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej: 1918-1939*, PWN, Warszawa 1973, s. 32.

¹⁴ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Książka i Wiedza, Warszawa 1975, s. 405.

¹⁵ *Zagłada polskich elit. Akcja AB – Katyń*, www.ipn.gov.pl.

odczuć po zakończeniu wojny, kiedy nowa administracja przystępowała do odbudowy gospodarki, szkolnictwa oraz życia kulturalnego. Aby wypełnić powstałą lukę, sięgnięto do metod administracyjno-prawnych. W latach 1945-1946 wydano dekrety o przymusie pracy, obejmujące m.in. pracowników służby zdrowia i prawników. W 1950 r. wprowadzono ustawy o planowym zatrudnieniu absolwentów średnich szkół zawodowych i wyższych, dzięki którym formą zbiorowego nakazu pracy objęto m.in. inżynierów, techników, lekarzy, lekarzy weterynarii, felczerów i głównych księgowych¹⁶. Równocześnie władze komunistyczne dążyły do wykształcenia tzw. nowej inteligencji – jako przeciwwagi dla „starej inteligencji”, którą określano jako wrogą, zacofaną i burżuazyjną¹⁷. Członkowie „nowej inteligencji” wywodzili się z działaczy komunistycznych tworzących nowy system, zaufanych robotników awansowanych na stanowiska kierownicze oraz młodzieży (przeważnie pochodzenia chłopskiego i robotniczego) masowo kształconej w szkołach średnich i wyższych¹⁸.

Warto wspomnieć, że aby wypełnić lukę demograficzną, jaka pojawiła się po wojnie, zwiększono aktywność zawodową kobiet. Można śmiało stwierdzić, że lata II wojny światowej zapoczątkowały w tym względzie trwałą tendencję. Wyrównanie pozycji zawodowej kobiet, a tym samym zatarcie się różnic płci w podziale ról w rodzinie, spowodowało, że zmienił się charakter najbardziej centralnej instytucji klasy średniej – rodziny.

Jak już wspomniano, podstawę klasy średniej stanowił sektor prywatny. W wyniku wojny bardzo ucierpiało rzemiosło, zwłaszcza w branżach zdominowanych przez osoby pochodzenia żydowskiego, takich jak: cholewkarstwo, szklarstwo, blacharstwo, zegarmistrzostwo, złotnictwo.

Ogłoszony 22 lipca 1944 r. Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego nakreślił program budowy Polski. Manifest uwzględniał polityczne i kulturowe tradycje, a przy tym kształtował nową specyficzną formę państwa socjalistycznego. Manifest zapowiadał, że „własność zrabowana przez Niemców poszczególnym obywatelom, chłopom, kupcom, rzemieślnikom, drobnym i średnim przedsiębiorcom, instytucjom i Kościołowi będzie zwrócona prawowitym właścicielom [...], a inicjatywa prywatna wzmagająca tętno życia gospodarczego znajdzie poparcie państwa”¹⁹. Zapis ten z założenia służył zdobyciu poparcia warstw średnich w pierwszym etapie kształtowania władzy ludowej. Pomimo rzeczywistego kształtowania w gospodarce polskiej modelu mieszanego – własność państwowa, spółdzielcza i prywatna, sektor prywatny od początku był silnie ograniczany. Odstępując od zapowiedzi Manifestu PKWN o przywróceniu posiadania małym i średnim właścicielom zakładów przemysłowych, państwo wstrzymało procesy reprivatyzacyjne.

¹⁶ H. Jędruszczak, *Zatrudnienie a przemiany społeczne w Polsce w latach 1944-1960*, Ossolineum, Wrocław 1972, s. 132.

¹⁷ J. Chumiński, „Nowa inteligencja” w polskich zakładach przemysłowych 1945-1956, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik CXIII, 2006, s. 17.

¹⁸ Tamże, s. 19.

¹⁹ *Manifest Lipcowy PKWN i Deklaracja PPR*, Warszawa 1982, s. 13 i 16.

Tabela 2. Wpływ wojny i okupacji na obniżenie liczebności zakładów rzemieślniczych w Polsce

Branże	Liczba zakładów rzemieślniczych		Ubytek (%)
	1939	1946	
Krawiectwo	57 359	16 574	71
Szewstwo	57 194	19 115	68
Rzeźnictwo i wędliniarstwo	47 548	13 495	72
Kowalstwo	32 360	12 974	57
Stolarstwo	29 423	7 870	39
Piekarnictwo	18 904	12 334	36
Fryzjerstwo	15 502	6 822	53
Murarstwo	13 325	2 664	80
Ślusarstwo	10 901	6 171	37
Ciesielstwo	9 339	1 460	83
Cholewkarstwo	8 160	1 332	83
Kołodziejstwo	7 892	3 376	57
Malarstwo	7 104	1 836	74
Blacharstwo	6 474	1 396	78
Rymarstwo i siodlarstwo	4 893	2 076	58
Zegarmistrzostwo	4 684	1 774	62
Kuśnierstwo	3 686	613	83
Cukiernictwo	3 411	1 210	35
Czapnictwo	3 396	454	86
Fotografowanie	2 798	1 897	32
Szklarstwo	2 776	857	69
Kapelusznictwo	2 676	666	76

Źródło: M. Muszkiewicz, *Sektor prywatny w procesie kształtowania się ustroju demokracji ludowej w Polsce w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Kształtowanie i ewolucja systemu politycznego Polski Ludowej w powiązaniu z elementami ekonomicznymi*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 457, AE, Wrocław 1988, s. 70.

Niemniej jednak, wraz z wyzwaniem poszczególnych terenów Rzeczypospolitej, następowała odbudowa życia gospodarczego. Szybko odradzały się struktury organizacyjne prywatnego przemysłu, handlu i rzemiosła. Przed wojną reprezentantem interesów prywatnego przemysłu i handlu były izby przemysłowo-handlo-

we podporządkowane Związkowi Izb Przemysłowo-Handlowych Rzeczypospolitej Polskiej²⁰. Mimo że w 1944 r. aparat izb był całkowicie rozproszony, już jesienią 1944 r. w Lublinie i Rzeszowie funkcjonowały Izby Przemysłowo-Handlowe, dla których powołano tzw. Izbę Urzędującą. Związek Izb Przemysłowych (ZIP) z przyczyn politycznych nie został utworzony. Powołanie do życia ZIP umocniłoby sektor prywatny, a tym samym umożliwiłoby obronę jego interesów. Najważniejszym argumentem przemawiającym za utworzeniem Związku była kwestia objęcia sektora prywatnego planowaniem gospodarczym. Jak jednak wykazała praktyka gospodarcza, władze centralne w minimalnym stopniu uwzględniały sektor prywatny w planowaniu gospodarczym kraju²¹.

Jesienią 1945 r., zgodnie z zaleceniem Departamentu Przemysłu Spółdzielczego, Prywatnego i Rzemiosł Ministerstwa Przemysłu z dnia 25 sierpnia 1945 r., izba warszawska przystąpiła do tworzenia zrzeszeń branżowych, które miały na celu przystosowanie przemysłu prywatnego do państwowego. W związku z klimatem ograniczania inicjatywy prywatnej, brakiem zaufania przedsiębiorców do izb, a także brakiem wymiernych korzyści z przynależności do zrzeszeń pod koniec 1945 r. większość przedsiębiorców pozostawała niezrzeszona²².

Ze względu więc na brak zainteresowania dobrowolnym zrzeszaniem się przedsiębiorców działacze samorządu prywatnego wystąpili do ministerstwa o utworzenie zrzeszeń przymusowych. W odpowiedzi ministerstwo zleciło Izbie Przemysłowo-Handlowej w Warszawie, łącznie z pozostałymi izbami, aby przystąpiły do zorganizowania branżowych zrzeszeń prywatnego przemysłu. Przymus zrzeszania ministerstwo tłumaczyło popieraniem rozwoju sektora prywatnego, obroną jego interesów oraz dążeniem do wyeliminowania z życia gospodarczego nielegalnego handlu i przemysłu²³. Powołanie przymusowych zrzeszeń branżowych zakończyło pierwszy etap organizacyjny sektora prywatnego.

Od początku omawianego okresu sektor prywatny funkcjonował w atmosferze obaw i niepewności co do możliwości prowadzenia działalności; obawy te pogłębiał zbliżający się termin wprowadzenia ustawy nacjonalizacyjnej. Ustawę uchwalono 3 stycznia 1946 r. i zgodnie z jej postanowieniami państwo przejęło bez odszkodowania przedsiębiorstwa należące do Rzeszy i Wolnego Miasta Gdańska oraz ich obywatele i spółki przez nich kontrolowane, a także zdrajców narodu polskiego. Odszkodowania miały być natomiast wypłacone właścicielom przejętych zakładów należących do jednej z 17 podstawowych gałęzi przemysłu oraz innych zakładów zatrudniających więcej niż 50 pracowników na jedną zmianę.

²⁰ M. Muszkiewicz, *Sektor prywatny w procesie kształtowania się ustroju demokracji ludowej w Polsce w pierwszych latach powojennych*, [w:] *Kształtowanie i ewolucja systemu politycznego Polski Ludowej w powiązaniu z elementami ekonomicznymi*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 457, AE, Wrocław 1988, s. 71.

²¹ Tamże, s. 72.

²² Tamże, s. 73.

²³ Tamże, s. 74.

Akcja upaństwowienia była realizowana przez powołaną w kwietniu 1946 r. Główną Komisję ds. Upaństwowienia Przemysłu oraz przez komisje wojewódzkie. Do końca 1948 r. upaństwowiono 5870 przedsiębiorstw²⁴. Choć ustawa przewidywała odszkodowania dla właścicieli nacjonalizowanych przedsiębiorstw, nigdy nie zostały im one wypłacone. Zakłady, które nie zostały znacjonalizowane, poddano restrykcjom, tj. wysokim podatkom, czynszom, administracyjnemu określaniu wielkości i asortymentu produkcji, przymusowemu zarządowi państwa itp. Polityka ta doprowadziła do spadku w latach 1946-1949 liczby przedsiębiorstw prywatnych z 15,7 tys. do 9 tys., a także likwidacji drobnych przedsiębiorstw, takich jak drukarnie, młyny, tartaki.

Kolejnym krokiem w celu osłabienia sektora prywatnego było wystąpienie PPR w 1947 r. z programem „bitwy o handel”. Oficjalnie jego celem było ograniczenie działalności spekulacyjnej prywatnych przedsiębiorców. Utworzono Biuro Cen, które dopuszczało maksymalne marże i ceny, powołano Komisję Nadzwyczajną do Walki z Nadużyciami, która czuwała nad przestrzeganiem przepisów dotyczących cen i marż, wprowadzono również koncesje na działalność handlową. W wyniku tych działań pod koniec 1949 r. liczba prywatnych sklepów spadła o 40%²⁵.

Restrykcyjna polityka wobec prywatnej przedsiębiorczości kontynuowana była do 1956 r. Jej przejawem były m.in. ograniczenia gospodarcze, takie jak: domiary podatku obrotowego i dochodowego, dotkliwe czynsze za lokale oraz brak surowców do produkcji. Równocześnie wymiana pieniędzy w roku 1950 spowodowała wywłaszczenie konsumentów z ok. 2/3 ich zasobów pieniężnych, co także ograniczyło możliwość odbudowy klasy średniej w Polsce²⁶.

Od połowy lat 50. do 1989 r., a więc w czasie panowania gospodarki nakazowo-rozdzielczej, można wyodrębnić dwa główne okresy: éwierćwiecze rządów Gomułki i Gierka oraz stan wojenny i późniejsze lata. W pierwszym okresie państwo wyraziło zgodę na odtworzenie drobnotowarowych gospodarstw chłopskich i na limitowaną inicjatywę prywatną. Przedsiębiorstwa uspołecznione nie były w stanie świadczyć usług dla ludności, w związku z tym zapewniał je sektor prywatny. W ten sposób rozwinęła się przemysłowa produkcja owoców i kwiatów, materiałów budowlanych, galanterii metalowej, akcesoriów samochodowych, powstały też różnorodne firmy remontowo-naprawcze itp. W tych latach ukształtowała się tzw. socjalistyczna prywatna inicjatywa, która mimo zagrożenia ze strony panującej wówczas ideologii i systemu politycznego, stała się najlepiej sytuowanym materialnie segmentem struktury społecznej w Polsce²⁷.

²⁴ J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, PWN, Warszawa-Łódź 2000, s. 368.

²⁵ Tamże, s. 100.

²⁶ J. Beksiak, T. Gruszecki, U. Grzełowska, J. Papuzińska, D. Żochowski, *Polska gospodarka w XX wieku. Eseje historyczno-ekonomiczne*, Wydawnictwo Literatura, Łódź 2003, s. 28.

²⁷ H. Domański, *Rekompozycja stratyfikacji społecznej i reorientacja wartości*, [w:] *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, red. A. Sułek, J. Styk, Lubin 1995, s. 377.

Prywatni przedsiębiorcy z jednej strony nie musieli się obawiać konkurencji, z drugiej jednak byli poddani ścisłej kontroli ze strony urzędników. Właściciele prywatnych firm nie mogli rozwinąć działalności na zbyt dużą skalę, by nie manifestować statusu materialnego. Wykształciła się w ten sposób postawa, którą można określić jako „bycie ostrożnie zaradnym”. Prywatni właściciele prezentowali taką właśnie postawę przez trzydzieści lat. Trudno się więc dziwić, że gdy w latach 1988-1990 pojawiła się odpowiednia koniunktura, to bojąc się ryzyka, nie stali się oni zaczynem nowej prywatnej gospodarki²⁸.

Podsumowując ten okres, należy stwierdzić, że ćwierćwiecze autorytarnego socjalizmu ukształtowało częściowo patologiczne, „ostrożnie zaradne” postawy prywatnej inicjatywy, takie jak np. lekceważenie prawa i państwa czy korupcja.

Po wprowadzeniu stanu wojennego rząd Wojciecha Jaruzelskiego, zdając sobie sprawę z niewydolności gospodarki nakazowo-rozdziałowej, a także z potrzeby przełamania niechęci i apatii panującej w społeczeństwie, zdecydował się na reformowanie gospodarki. Jednak faktyczne działania nastąpiły dopiero w 1988 r., gdy premierem został Mieczysław Rakowski, który dążył do wprowadzenia w Polsce „mieszanej gospodarki rynkowej”. Uchwalono wówczas dwie ustawy, które stały się podstawą budowanej nowej gospodarki rynkowej. Pierwsza z nich: O działalności gospodarczej zakładała, że prowadzenie działalności gospodarczej, poza nielicznymi wyjątkami, nie wymaga niczyjej zgody i polega jedynie na wpisie do ewidencji działalności gospodarczej. Przedsiębiorstwa prywatne płacą podatki tak jak przedsiębiorstwa państwowe. Zniesiono również ograniczenie co do liczby zatrudnianych osób. Druga ustawa: O działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych zezwalała na zakładanie firm wyłącznie z zagranicznym kapitałem, akceptowała również swobodny transfer zysku dewizowego²⁹.

Po uchwaleniu ustawy o działalności gospodarczej zaistniały warunki do utworzenia klasy średniej w Polsce. W krótkim czasie powstało blisko 2,5 mln prywatnych firm. O ile w 1980 r. 16,6% dochodu narodowego brutto wytworzono w sektorze prywatnym, z czego 11,1% w prywatnym rolnictwie, to w 1989 r. w sektorze prywatnym powstało prawie 19,2% dochodu narodowego brutto, z czego tylko połowa w prywatnym rolnictwie³⁰.

Opisywane zmiany nabrały szybszego tempa wraz z powołaniem we wrześniu 1989 r. nowego rządu, w którym stanowisko wicepremiera i ministra finansów objął Leszek Balcerowicz. W październiku 1989 r. przedstawił on radykalny program ratowania gospodarki polskiej, zwany później „planem Balcerowicza”. Zakładał on likwidację socjalistycznych struktur instytucjonalnych. Podstawowym narzędziem służącym przebudowie gospodarki stała się prywatyzacja. Nastąpiło pełne uwolnienie

²⁸ J. Gardawski, *Powracająca klasa. Sektor prywatny w III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001, s. 16.

²⁹ Tamże, s. 18.

³⁰ Tamże, s. 19.

nie inicjatywy prywatnej, przy jednoczesnym silnym osłabieniu sektora państwowego.

Pojawiła się wówczas szansa na odbudowę klasy średniej. Obok przedsiębiorców wywodzących się z rzemiosła pojawili się nowi przedsiębiorcy prywatni, w tym dyrektorzy i kierownicy przedsiębiorstw państwowych, którzy – korzystając z prywatyzacji – stali się menedżerami i właścicielami przejętych przedsiębiorstw. Do sektora prywatnego przechodziła również kadra inżynierska, która miała kontakty z dostawcami materiałów i inwestorami, kierowała budowami, działami produkcyjnymi i posiadała wiedzę na temat dostępnych na rynku produktów i usług. Kolejną grupę właścicieli firm prywatnych stanowili byli pracownicy firm państwowych, którzy zakładali małe warsztaty rzemieślnicze i świadczyli m.in. usługi hydrauliczne, ślusarskie, montażowo-budowlane. W tym przypadku rozpoczęcie własnej działalności było często ucieczką przed bezrobociem.

Kolejnym czynnikiem było osłabienie państwowego sektora handlowego i produkcyjnego. Zniesiono monopol własności państwowej w obrocie towarów i przeprowadzono „drugą bitwę o handel”, która polegała na likwidacji uprzywilejowanej pozycji monopolistów, takich jak np. „Społem”, które utraciło wszystkie dzierżawione lokale. Państwowy sektor zaczął upadać, masowo zaczęto wykupywać maszyny, korzystać z nieruchomości, przejmowano kontakty i rynki. Można więc śmiało stwierdzić, że na bazie sektora państwowego rozwinął się sektor prywatny.

W 1990 r., w porównaniu z 1989 r., obniżono radykalnie stawki tarif celnych – z 18,3% do 5,5%. Mimo że w następnym roku znowu je podwyższono, to jednak ten krótki okres wystarczył, by powstało wiele drobnych firm importowych, małych hurtowni towarów zagranicznych i setki tysięcy drobnych firm detalicznych. Osoby, które w latach 1989-1991 nie bały się zaryzykować i skorzystały z szansy, jaką dano w tym czasie prywatnej przedsiębiorczości, niejednokrotnie zasiły szereg klasy średniej.

Do szybkiego rozwoju przedsiębiorstw prywatnych w omawianym okresie przyczynił się również niezaspokojony popyt wewnętrzny, a także stosunkowo słaba konkurencja na krajowym rynku. Wynikało to m.in. ze słabego zainteresowania ze strony kapitału zagranicznego Polską, będącą ciągle jeszcze mało stabilnym krajem, którego przepisy i procedury wciąż nie były dostosowane do wymogów gospodarki rynkowej.

Ważnym czynnikiem była również kryzysowa sytuacja rynku wschodniego, która przyczyniła się wprawdzie do upadku wielu przedsiębiorstw państwowych, ale okazała się korzystna dla prywatnych firm, dla których rynek wschodni stał się rynkiem zbytu towarów przemysłu lekkiego i rolno-spożywczego. Powstały m.in. szwalnie, wytwórnie butów oraz mebli, produkujące wyłącznie na tamten rynek³¹.

Po okresie ekspansji sektora prywatnego w połowie lat 90. zaczęły się pojawiać zjawiska ograniczające rozwój prywatnych przedsiębiorstw, wynikające w dużej

³¹ Tamże, s. 24.

mierze z braku instytucji chroniących te przedsiębiorstwa, braku wewnętrznej akumulacji kapitału, trudności w pozyskiwaniu zewnętrznych źródeł finansowania oraz wysokich podatków.

Powstałe na początku lat 90. XX wieku bariery hamujące rozwój klasy średniej w Polsce widoczne są także obecnie. Do najczęściej wymienianych ograniczeń rozwoju klasy średniej, a zwłaszcza wchodzących w jej skład małych i średnich przedsiębiorców, należy zaliczyć: wysokie koszty pracy, niestabilny system podatkowy oraz utrudniony dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania. Trudności w pozyskaniu kapitału przez prywatnych przedsiębiorców wynikają przede wszystkim z takich czynników, jak: mała wiarygodność kredytowa, brak dostatecznych zabezpieczeń majątkowych, zbyt małe kapitały własne.

Podsumowując, należy zauważyć, że klasa średnia w Polsce wykształciła się z dwóch różnych źródeł. Z jednej strony tworzyli ją mali i średni przedsiębiorcy wywodzący się z rzemiosła i kupiectwa, z drugiej strony osoby wykształcone, przedstawiciele wolnych zawodów, czyli inteligencja. W XX wieku dołączyli do niej kierownicy i menedżerowie średniego szczebla.

Rozwój klasy średniej w Polsce wstrzymała II wojna światowa, a następnie 45 lat realnego socjalizmu. Szansa na odrodzenie klasy średniej pojawiła się na początku lat 90. Jednakże gwałtowny rozwój przedsiębiorstw prywatnych został zahamowany przez nieprzystosowany do istniejącej sytuacji system prawny oraz nasilający się fiskalizm. Przyczynił się do tego również brak wsparcia finansowego ze strony zarówno państwa, jak i sektora bankowego. Jednocześnie nastąpiła pauperyzacja inteligencji, co uniemożliwiło jej zajęcie stosownego miejsca w społeczeństwie, opierającego się na rozwoju i edukacji. Polska nowa klasa średnia przejęła wraz z transformacją charakterystyczne dla tej grupy aspiracje finansowe, nie stworzono jej jednak odpowiednich warunków do ich realizacji. W efekcie dziś kadra medyczna i akademicka dorabia finansowo na kilku etatach, zamiast się rozwijać, prowadząc badania naukowe.

Wyżej wymienione uwarunkowania spowodowały, że w Polsce nie powstała klasa średnia w takiej postaci, jak w krajach Europy Zachodniej. Jest to zjawisko negatywne, ponieważ klasa średnia gwarantuje polityczną i gospodarczą stabilizację kraju. Członkowie klasy średniej prezentują umiarkowane poglądy i rzadko przyjmują postawy skrajne, płacąc najwyższe podatki, w dużej mierze utrzymują państwo, a zarazem kontrolują, aby państwo zbyt nie rozrosło.

HISTORICAL ASPECT OF ECONOMIC AND SOCIAL CONDITIONS OF MIDDLE CLASS PROGRESS IN POLAND

Summary

The middle class is not explicitly defined in literature. Nowadays, the division into the old and the new middle class prevails. The old middle class is based on small and medium-sized enterprises. The

new middle class or knowledge class consists of free occupation representatives, managers and people whose capital is their knowledge.

In Poland the middle class forming process was interrupted by the second World War and next, by the transition to centrally planned economy. In consequence, it led to the reduction of small and medium-sized enterprises importance, which were a stem of the middle class at that time.

The next chance for the middle class rebirth appeared at the beginning of the 90s of the 20th century. However, the expansion of the private enterprises was hindered by the lack of institutional resolution, restrictive tax package, as well as insufficient government and banks financial support.

The phenomena mentioned above was a reason why the middle class in Poland did not come into being in such a form as in Western Europe, which was negative, because the middle class guarantees the political and economic stabilization of the country.

Emilia Konopska-Struś – mgr, doktorantka w Katedrze Historii Gospodarczej Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.